

УДК 343.988

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.3.55>

VICTIMOLOGICAE PRAEVENTIONIS КОНФЛІКТОГЕННИМ СИТУАЦІЯМ У КОНТЕКСТІ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ¹

Шрамко С.С.,

*кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу кримінологічних досліджень
НДІ вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України
ORCID: 0000-0002-4453-9118
e-mail: sabrieshramko@gmail.com*

Калініна А.В.,

*кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу кримінологічних досліджень
НДІ вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України
ORCID: 0000-0001-8015-0807
e-mail: alina.kalinina@ukr.net*

Шрамко С.С., Калініна А.В. Victimologicae praeventionis конфліктогенним ситуаціям у контексті перехідного правосуддя в Україні.

У статті розглядаються потенційні конфліктогенні ситуації, що можуть виникати внаслідок травматизації суспільства, та пропонуються можливі напрями профілактики поствоєнних конфліктів. Висловлюється теза, що масова травматизація суспільства створює стан уразливості, який позначається на потребі у відстоюванні громадянами своїх прав, зумовлює викривлене сприйняття дійсності ними. У випадку посягання на базові права людей, створюється підґрунтя для агресії, протестів, насильства та конфліктів як на особистісному, так і груповому рівні.

Стверджується, що в контексті перехідного правосуддя в Україні конфліктогенні ситуації мають свої особливості, зумовлені як тривалим збройним конфліктом на сході країни, так і широкомасштабною агресією з боку РФ. Ключові конфліктогенні ситуації можуть проявлятися через низку чинників, таких як: непримиримість між різними групами суспільства, притягнення до кримінальної відповідальності та амністія, протистояння між внутрішньо переміщеними особами, які повернулися, та населенням, яке не виїздило за межі регіону / населеного пункту, соціальні та політичні проблеми в питанні реінтеграції деокупованих територій, несправедливий або непрозорий розподіл ресурсів для відновлення постраждалих територій, інформаційні війни та дезінформація, зростання рівня злочинності, моральна травма та психологічний стан населення. Наголошується, що віктимологічне запобігання конфліктогенним ситуаціям є важливою складовою превентивної діяльності, спрямованої на зниження ризику виникнення конфліктів і насильства. В контексті конфліктогенних ситуацій віктимологічний підхід допомагає мінімізувати ризики шляхом аналізу і корекції поведінкових моделей. Зроблено висновок, що рівень безпеки особистості, суспільства та держави залежить від того, наскільки безпекова державна політика відповідає реальним умовам життєдіяльності суспільства. За умови проведення комплексних реформ, надання психологічної підтримки та справедливого розподілу ресурсів можна значно знизити ризики виникнення нових конфліктів і сприяти мирному відновленню країни.

Ключові слова: перехідне правосуддя, віктимізація, воєнний конфлікт, жертви конфлікту, віктимологічне запобігання.

¹ Статтю підготовлено на виконання проєкту «Захист прав людини в концепції перехідного правосуддя: українська модель» (реєстр. номер 2022.01/0204), що виконується за підтримки Національного фонду досліджень України.

Shramko S.S., Kalinina A.V. Victimologicae praeventionis to conflict situations in the context of transitional justice in Ukraine.

The potential conflict situations that may arise as a result of traumatization of society and suggests possible areas of prevention of post-war conflicts had been examined in the article. It is highlighted, that mass traumatization of society creates a state of vulnerability, which affects the need for citizens to defend their rights and causes a distorted perception of reality. In the case of an encroachment on the basic rights of people, the ground for aggression, protests, violence and conflicts at both the individual and group levels is created.

It is argued, that in the context of transitional justice in Ukraine, conflict situations have their own peculiarities, caused by both the ongoing armed conflict in the east of the country and the large-scale aggression by the Russian Federation. Key conflictogenic situations can be caused by a number of factors, such as: intransigence between different groups of society, issues of criminal prosecution and amnesty, confrontation between internally displaced persons who have returned and the population that has not left the region/settlement, social and political problems in the reintegration of the de-occupied territories, unfair or non-transparent distribution of resources for the restoration of the affected territories, information wars and disinformation, increasing levels of crime, and the like. It is emphasised that victimological prevention of conflict situations is an important component of preventive activities aimed at reducing the risk of conflict and violence. In the context of conflict situations, the victimology approach helps to minimise risks by analysing and correcting behavioural patterns. In this regard, some elements of the victimological approach to conflict prevention are proposed. It was concluded, that the level of security of an individual, society and the state depends on the extent to which the State's security policy corresponds to the real conditions of society. With comprehensive reforms, psychological support, and fair distribution of resources, the risks of new conflicts can be significantly reduced and the peaceful restoration of the country can be facilitated.

Key words: transitional justice, victimisation, war conflict, victims of conflict, victimological prevention.

Постановка проблеми. Сучасне протистояння українського народу російському загарбництву та збройній агресії – приклад національної єдності, сили духу, мужності, хоробрості та відваги. Перемога у кривавій війні та утвердження у своїх законних кордонах 1991 року – мета всієї нації. Однак по завершенню кожного військового конфлікту (особливо такого довготривалого, як російсько-український, загострення якого почалося ще у лютому 2014 року) починається фаза постконфліктного періоду. Цей час характеризується практичним втіленням концепції перехідного правосуддя. Ця концепція бере свій початок ще із 1995 року, коли її вперше представив світовій спільноті американський дослідник Н. Крітч з Інституту миру США (USIP), а в 1997 році французький дипломат Л. Жуане представив Комісії ООН з прав людини 42 принципи реалізації заходів для запобігання безкарності винних у порушенні громадянських і політичних прав людини, а також звичаїв ведення війни [1, с. 10; 2, с. 119]. Політичний діяч класифікував ці принципи за правами (а зрештою вони склали структуру концепції перехідного правосуддя): правом на правосуддя (right to justice), правом на знання правди (right to know), правом-гарантією неповторення (guarantees of non-recurrence) та правом на відшкодування репарації (right to reparation) [1, с. 10; 2, с. 119]. Вказані елементи конструктивні у своїй єдності. Однак важливим аспектом, що стосується по суті до всіх з них, є робота із населенням щодо профілактики поствоєнних конфліктів та їх наслідків. А це – окремий напрям діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, спеціально-створених на реалізацію концепції перехідного правосуддя тимчасових органів (наприклад, комісій правди), Служби безпеки України, правоохоронних органів та ін. Отже, доктринальне розроблення кримінологічних основ такої профілактики, або віктимологічного запобігання, однозначно є на часі.

Стан опрацювання обраної проблематики. Одним із перших в Україні комплексних досліджень концепції перехідного правосуддя, її елементів, історичних витоків, перспектив та проблем реалізації в Україні стала колективна монографія «Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні» (Київ, 2017), серед авторів якої А. Блага, О. Євсєєв, В. Михайленко, О. Овчаренко, Н. Сатохіна, О. Уварова та ін. [3]. Результати більш сучасних теоретичних та емпіричних досліджень науковців, присвячених проблемним питанням захисту прав людини в українській моделі перехідного правосуддя висвітлені у матеріалах проведеного у Науково-до-

слідному інституті вивчення проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України науково-практичного круглого столу «Захист прав людини в українській моделі перехідного правосуддя» (м. Харків, 14 червня 2014 року) [4].

Грунтовне висвітлення низки питань, пов'язаних із сприйняттям населенням України військового конфлікту, криміногенним ризикам перехідного правосуддя, кримінологічним орієнтаціям в стратегії перехідного правосуддя для України тощо присвячені роботи проф. Ю.В. Орлова [5, 6]. Питанням жертв військового конфлікту в Україні [7] та відшкодуванню шкоди, завданої внаслідок російської військової агресії [8], присвячені попередні публікації авторок.

Мета статті полягає у описі потенційних конфліктних ситуацій та можливих засобів їх нейтралізації шляхом віктимологічної профілактики (віктимологічного запобігання).

Вклад основного матеріалу. Перехідне правосуддя є системою заходів, спрямованих на відновлення справедливості в суспільстві після конфлікту. Це правова та соціальна відповідь на масові порушення прав людини, яка включає в себе судові процеси, комісії правди, репарації та інституційні реформи. Важливо дослідити, як ці інструменти допомагають вирішувати конфліктогенні ситуації, які виникають внаслідок травматичного досвіду суспільства, і як сприяють процесу примирення та відновлення довіри між громадянами та державою. Як зазначається у посібнику С. Кіщенка «Мир та безпека. Комісія зі встановлення правди: міжнародний досвід та реалії України» (Київ, 2020), застосування механізмів перехідного правосуддя дозволяє побороти безкарність за вчинені масові злочини та порушення прав людини, які руйнують суспільство, знищуючи його стабільність, ефективність та незалежність його інституцій [9]. На продовження цієї тези наведемо думку Ю.В. Орлова, який наголошує, що коли йдеться про перехідне правосуддя, варто говорити не тільки і не стільки про деяку процедуру переходу від стану війни до стану миру та/або від недемократичного до демократичного політичного режиму (перехід є процесом, комплексом процедур, що лише позначає спрямованість можливих й бажаних глибинних трансформацій, що складають зміст транзиту, визначають зміст дотранзитного, транзитивного й посттранзитного соціальних кондицій), скільки про роботу із колективними травмами: станами, факторами та наслідками воєнної травматизації суспільства [6, с. 108]. Масова травматизація суспільства створює стан уразливості, який позначається на відстоюванні своїх прав та реального сприйняття дійсності. Це підтверджується і результатами проведеного у жовтні-листопаді 2023 року фахівцями опитування громадян України щодо проблем реалізації концепції перехідного правосуддя в нашій державі (1 723 респондентів) у межах наукового дослідження «Захист прав людини в концепції перехідного правосуддя: українська модель», що проводиться за грантової підтримки Національного фонду досліджень України. Так було з'ясовано, що 71,2 % опитуваних зазнали ускладнення психологічного стану, 29,7 % – зазнали психічної шкоди, 23,0 % – зазнали майнової шкоди, 18,4 % – зазнали фізичної шкоди. Окремо було здійснено опитування внутрішньо переміщених осіб (1527 респондентів). Їх відповіді щодо шкоди, завданої їм внаслідок російської агресії, виявилися такими: ускладнення психологічного стану – 65,2 %, зазнали психічної шкоди – 33,5 %, зазнали майнової шкоди – 52,1 %, зазнали фізичної шкоди – 21,5 % [10, с. 18, 27].

Під час військових конфліктів особливо вразливими є фундаментальні права людини – право людини на життя, гідність, недоторканість, працю, охорону здоров'я, освіту, житло. У згаданому вище дослідженні ми поцікавилися у респондентів чи порушуються (порушувалися) їх права на підконтрольній Україні території від початку повномасштабної російської агресії. Відповіді виявилися такими: права 72 % опитуваних пересічних громадян не порушувалися. Серед тих, хто відповів ствердно було порушено право на: свободу слова (7,4 %), вільне залишення території (7 %), свободу пересування (8 %), працю (6,6 %), справедливе правосуддя (5,2 %), здоров'я (4,2 %) [10, с. 11]. Коментуючи відповіді тих громадян, чії права не порушувалися, зазначимо, що все ж таки саме основне право – право на життя, безпечне існування у власній країні із початком повномасштабного вторгнення було порушено. Як зазначає О.П. Дзьобань, одними з найважливіших аспектів якості життя є свобода й захищеність людини від різних небезпек і загроз, ступінь її вразливості від сучасних ризиків [11, с. 156]. І коли ці базові права і свободи людей не дотримуються, створюється підґрунтя для агресії, протестів, насильства та конфліктів як на особистісному, так і соціальному рівні. Звідси маємо і підвищення рівня злочинності, особливо її латентної частини. У зв'язку з цим, на думку В.І. Поклада, перед працівниками Національної поліції постають завдання запобігати повторенню злочинів не в рамках звичайного застосування

нормативних стандартів, а в межах ретельного і усвідомленого розуміння умов, в яких це має бути зроблено [12, с. 14].

Досліджуючи питання конфліктогенних ситуацій в умовах, в яких перебуває зараз Україна, передусім слід звернути увагу на ситуації або обставини, що підвищують ймовірність виникнення конфліктів, ескалації насильства або соціальної напруги. В аспекті перехідного правосуддя в Україні конфліктогенні ситуації мають свої особливості, зумовлені як тривалим збройним конфліктом на сході країни, так і широкомасштабною агресією з боку РФ. Ключові конфліктогенні ситуації можуть проявлятися через низку чинників. Розглянемо детальніше кожен із них.

1. *Непримиримість між різними групами суспільства.* Після завершення війни або активних бойових дій є ризик конфлікту між тими, хто був учасником бойових дій чи активно підтримував Збройні сили України та українську владу, і тими, хто залишався осторонь або співпрацював з окупаційною владою. Це протистояння може поглибитися через відсутність єдиної національної позиції стосовно питань примирення та покарання.

2. *Притягнення до кримінальної відповідальності та амністія.* Вирішення питання про те, кого і як карати за злочини, вчинені під час конфлікту, є гострим питанням. Адже настрої прагнення до розплати та помсти кривдникам, а також всім тим, хто перебував на їх стороні, допомагав їм та підтримував їх, цілком закономірно проявляються у суспільстві по завершенню конфлікту. В аспекті перехідного правосуддя амністія для окремих осіб, які не вчиняли, наприклад, кримінальних правопорушень, може бути важливою частиною примирення, але вона може викликати осуд та спротив з боку жертв конфлікту та їх родичів.

3. *Протистояння між внутрішньо переміщеними особами (ВПО), які повернулися, та населенням, яке не виїздило за межі регіону / населеного пункту.* Повернення ВПО до своїх домівок після деокупації територій може стати джерелом конфліктів, оскільки їхнє майно могло бути захоплене іншими особами або зруйноване під час конфлікту. Відновлення права власності, розподіл ресурсів, конкуренція за допомогу для відновлення житла чи іншого майна – усе це може спричинити локальне протистояння та конфліктогенні ситуації між переміщеними особами, які повернулися додому, та місцевими жителями.

4. *Реінтеграція деокупованих територій.* Ключовим завданням стане реінтеграція населення з територій, що були окуповані. Це може викликати соціальні та політичні проблеми, оскільки мешканці цих регіонів можуть мати інші погляди на подальший розвиток свого регіону чи держави загалом, або відчувати дискримінацію. Відновлення довіри між різними частинами населення може бути тривалим і важким процесом.

5. *Розподіл ресурсів для відновлення постраждалих територій.* Несправедливий або непрозорий розподіл фінансових коштів та іншої допомоги як від держави, так і від міжнародних та закордонних донорів, може призвести до виникнення нездорової конкуренції та напруги між різними регіонами, громадами або групами постраждалих.

6. *Інформаційні війни та дезінформація.* Існування неправдивої інформації в інформаційному просторі України та її поширення, або маніпуляції з фактами про воєнні злочини, кількість жертв серед цивільного населення, розміри збитків, завданих бойовими діями тощо можуть викликати недовіру до системи правосуддя та правоохоронних органів, що ускладнить процес примирення та посилить конфлікти між різними групами населення.

7. *Зростання рівня злочинності.* Після закінчення конфлікту цілком прогнозованим є збільшення обсягів нелегального обігу зброї, що спричинятиме зростанню рівня, в першу чергу, насильницької злочинності. Іншим ризиком для стану правопорядку є криміналізація окремих груп населення, особливо при прогнозованому підвищенні рівня безробіття та дефіциту ресурсів для відновлення. Соціальна нестабільність і недостатнє забезпечення правоохоронних органів у деяких регіонах можуть створити умови для посилення організованої злочинності, бандитизму, що стане додатковим джерелом конфліктів.

7. *Моральна травма та психологічний стан населення.* Масова травматизація, спричинена війною, може призвести до підвищеної агресії, недовіри до влади та оточення, а також невідзначеності щодо своєї подальшої долі. Ветерани війни неминуче зіткнуться з труднощами при поверненні до мирного життя, включаючи проблеми з працевлаштуванням, внаслідок чого вже отримані ними психологічні травми під час бойових дій лише поглиблюватимуть нездатність пристосуватися до нових умов. Ці психосоціальні чинники можуть стати додатковими каталізаторами для конфліктогенних ситуацій. Відновлення мирного життя буде ускладненим, якщо

державна гуманітарна політика не забезпечить достатньої підтримки населення його психологічної реабілітації.

Віктимологічне запобігання конфліктогенним ситуаціям є важливою складовою превентивної діяльності, спрямованої на зниження ризику виникнення конфліктів і насильства. Основна мета віктимології полягає у вивченні поведінки потенційних жертв злочинів та інших негативних ситуацій для того, щоб запобігти їх участі в таких подіях. В контексті конфліктогенних ситуацій віктимологічний підхід допомагає мінімізувати ризики шляхом аналізу і корекції поведінкових моделей, які можуть провокувати конфлікти або ескалацію насильства.

Основними елементами віктимологічного підходу до запобігання конфліктогенним ситуаціям пропонуємо визначити:

1. Аналіз груп та індивідів з високим ризиком віктимізації. Для ефективного віктимологічного запобігання важливо ідентифікувати групи та осіб, які можуть стати потенційними жертвами наведених вище конфліктогенних ситуацій. Це можуть бути національні меншини (зокрема, етнічні росіяни, які проживають на території України), соціально незахищені верстви населення (особливо ті, які перебувають на межі бідності), маргіналізовані групи, а також групи з обмеженими можливостями для самозахисту або політичного представництва в органах державної влади та місцевого самоврядування.

2. Освітні програми щодо профілактики віктимізації. Освітні ініціативи можуть допомогти людям краще розуміти свої права та способи захисту від віктимізації. Освітня діяльність має сприяти підвищенню обізнаності громадян про їхню відповідальність за власну безпеку, дії у потенційно конфліктних ситуаціях та шляхи уникнення віктимізації. Це також може включати навчання основам медіації, ненасильницькому вирішенню конфліктів, самозахисту та соціальній адаптації.

3. Профілактика віктимізації шляхом зміцнення соціальних інститутів. Соціальні інститути, такі як школи, громадські організації, судові та правоохоронні органи, засоби масової інформації та ін. – головні суб'єкти запобігання вказаним конфліктам. Раціональний план реалізації якісних програм соціальної підтримки, захисту прав вразливих груп та участь громадськості у суспільному житті допомагають мінімізувати ризики віктимізації та знизити соціальну напругу.

4. Психологічна підтримка та реабілітація. Часто причиною віктимізації є психологічна вразливість окремих осіб або груп. Запобігання конфліктам може бути ефективним за допомогою психологічної підтримки, тренінгів з підвищення стійкості до стресу та розвитку навичок самоконтролю у критичних ситуаціях. Такі програми допоможуть людям мінімізувати ризики посттравматичних стресових розладів, уникати повторних травм і ситуацій, де їх можуть втягнути у конфлікти або в яких вони можуть стати жертвами насильства.

5. Інформування про юридичний захист законних прав та інтересів. Важливо поширювати інформацію про правові механізми захисту у випадках віктимізації. Своєчасна правова допомога, консультації щодо захисту своїх прав, доступ до судових інструментів та активне залучення правозахисних організацій дозволить відновити справедливість, що значно знизить ризики віктимізації та загострення конфліктів.

6. Запобігання інформаційній віктимізації. Зважаючи на роль засобів масової інформації та соціальних мереж у поширенні конфліктогенних настроїв, важливо навчати громадян захищати себе від інформаційної віктимізації. Така діяльність включає вміння аналізувати інформацію, розпізнавати фейки, не потрапляти під вплив пропаганди, яка розпалює ненависть або страх. Важливо також підтримувати незалежні медіа, які об'єктивно висвітлюють події та сприяють соціальній єдності.

Висновки. Рівень безпеки особистості, суспільства та держави залежить від того, наскільки національна безпекова політика відповідає реальним умовам життєдіяльності суспільства. Україна у поствоєнній перспективі зіткнеться з численними викликами, що можуть стати джерелом конфліктогенних ситуацій між громадянами. Однак за умови проведення комплексних реформ, роботи з жертвами воєнного конфлікту, надання їм кваліфікованої, а головне – своєчасної психологічної підтримки, створення умов для відновлення порушених прав, а також справедливого розподілу ресурсів можна значно знизити ризики виникнення нових конфліктів і сприяти примиренню у суспільстві та відновленню країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Брунова-Калісецька І.В., Кисельова Т.С., Мартиненко О.А. Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції: наук.-практ. вид. Київ, 2020. 60 с.
2. Ткаченко Є.В., Радченко Я.М., Кириченко В.О. Концепція перехідного правосуддя: апорія конституційно-правового механізму створення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 118–123. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/25>.
3. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг ред. А.П. Бущенко, М.М. Гнатовського. Київ: РУМЕС, 2017. 592 с.
4. Захист прав людини в українській моделі перехідного правосуддя: матеріали наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 14 черв. 2024 р.: електрон. наук. вид. / НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права». Харків: Право, 2024. 230 с. DOI: <https://doi.org/10.31359/9786178411541>.
5. Орлов Ю.В. Повоєнний транзит України: матриця криміногенних ризиків перехідного правосуддя. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 2 (32). С. 180–231. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.2.13>.
6. Орлов Ю.В. Кримінологічні орієнтації в стратегії перехідного правосуддя для України: картографія колективних травм війни. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2023. № 2 (29). С. 107–126.
7. Калініна А.В. Жертви військового конфлікту в Україні: нормативні та морально-етичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 8/2024. С. 398–402. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/93>.
8. Шрамко С.С. Правові механізми відшкодування шкоди жертвам воєнного конфлікту в Україні. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Право*. 2023. № 84(4). С. 371–376. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.51>. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/08/84-part-4.pdf>.
9. Кіщенко С. Мир та безпека. Комісія зі встановлення правди: міжнародний досвід та реалії України. Київ, 2020. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueeros/ukraine/17232.pdf>.
10. Звіт про результати опитування щодо дотримання прав людини у концепції перехідного правосуддя в Україні / уклад. Пашков В.М. та ін. Харків: Наук.-досл. ін-т вивч. пробл. злоч. ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України, 2023. 74 с. URL: <https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2024/048F.pdf>.
11. Дзьобань О.П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): Монографія. – Харків: Константа, 2006. 440 с. С. 156.
12. Поклад В.І. Кримінологія та перехідне правосуддя. Захист прав людини в українській моделі перехідного правосуддя: матеріали наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 14 черв. 2024 р.: електрон. наук. вид. / НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права». – Харків: Право, 2024. С. 14–19. DOI: <https://doi.org/10.31359/9786178411541>.